

Varia Rhacusina

Ja sam na ovome istom salonu pred tri godine govorio o dubrovačkome dijalektu: kakav je bio u 19. stoljeću i koliko se u međuvremenu promijenio. Tom sam prilikom – ali samo usput – spomenuo neke društvene okolnosti iz Dubrovnika s konca 19. stoljeća. Njima bih danas – u ovom sasvim kratkom predavanju – htio posvetiti punu pozornost.

Na temelju se Vojnovičeve *Trilogije*, a osobito druga dva njezina dijela – *Sutona* i *Tarace* – koji oslikavaju propast staroga društva dubrovačkoga, stvorio dojam da je 19. stoljeće u Dubrovniku stoljeće raspada i propasti. I zaista, da se učini nekakva kronika ili kalendar, vidjelo bi se jasno da većina godina počinje riječima tipa *prestao*, *propao*, *umro*. Na primjer, 1808 – ukinuta Republika; 1817 – umro leksikograf Stulli; 1829 – ukinuta biskupija; 1833 – umro filolog Hiđa – i tako dalje, i tako dalje. Međutim, nije Dubrovnik u 19. stoljeću samo propadao i umirao! Pokrenut je *Slovinac*, osnovana nautika, otvoren Bondin teatar..., ali najbitnije je to da je u Dubrovniku postojala i djelovala autohtona inteligencija.

Ovoj inteligenciji pripadaju – između ostalih – političari Medo Pucić i Lujo Vojnović, pravnici Niko Veliki Pucić i Valtazar Bogišić, književnici Ivan Stojanović i Ivo Vojnović, profesori Pero Budmani i Milan Rešetar i drugi. No, osim njihova angažmana u kulturnom i znanstvenom životu, sva su ova – sada historijska – lica bila angažirana i u širem socio-političkom fenomenu, tzv. krugu dubrovačkih Srba katolika.

Ovaj je krug na kulturnome i političkome planu radio na promicanju hrvatsko-srpske suradnje i na koncu doveo do stvaranja zajedničke države u okviru *politike novoga kursa*. Zaslužan je *in ultima linea* i za stvaranje srpskohrvatskoga književnoga jezika. Međutim, kad su sve ciljeve postigli – i političko i kulturno jedinstvo – dubrovački su se Srbi katolici dvadesetih godina prošloga stoljeća – nakon 70ak godina djelovanja – razišli. S ovim je ljudima umro i dobar dio staroga Dubrovnika.

Danas u nekome drugome, novome Dubrovniku ne bavimo se ideologijom, ne bavimo se znanosti, ne bavimo se kulturom. Nije tajna da se bavimo i živimo od turizma. Međutim pitanje jezika i identiteta u doba srpskokatoličkog pokreta nije bitno samo za fenomenologiju karaktera suvremenoga dubrovačkoga turoperatora nego i kao profilaksis protiv historijskih reinterpetacija.

Naime, od šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća dubrovački su Srbi katolici zajedno s tekovinama svoga pokreta – uključujući srpsko-hrvatski jezik – takorekući proskribirani u vidu resurekcije a onda divljanja nacionalnih identiteta. Ovdje se – u orahovoj ljusci – krije moja večerašnja poanta.

Ja sam odlučio da u par kratkih sličica – koje su sve redom vezane uz kulturnu i znanstvenu stranu dubrovačkoga života s konca 19. stoljeća – večeras razjasnim neke svoje poglede, a u prvome redu one koje se tiču hermeneutičkih krivudanja; da rečem par riječi o ulozi i značaju dubrovačkih filologa i njihovu statusu danas; da po prvi put iznesem neke neke bitnije paragrafe iz Vojnovičevih i Bogišićevih pisama. Putem ćemo ovih sitnica, ja mislim, doći do potpunijega shvaćanja okolnosti koje su dovele do nastanka i – uvjetno rečeno – konsekventne propasti reputacije proponenata srpsko-hrvatskog jezika.

Prvo je pitanje o kojem bih htio govoriti to na kakvo su tlo jezična shvaćanja u Dubrovniku pala. Pitanje je, naime, bi li se pokret Srba katolika uopće pojavio da se nije u početku oslonio na učenje o duhu naroda. Prema tom je shvaćanju osnovno obilježje naroda njegov jezik. Drugim riječima jedan se narod od drugoga razlikuje jezikom. Ne može, dakle, nikako jedan narod govoriti dvama jezicima: jedan narod – jedan jezik!

Glasnik je ove – u najboljem slučaju idealističke – ideje na slavenskome jugu bio Vuk Stefanović Karadžić. Iako ona izvorno nije njegova nego Miklošičeva i Kopitareva, Vuk je tu ideju popularizirao i u djelu *Srbi svi i svuda* objavio. No, ova je knjižica na temelju krivoga tumačenja brzo došla na zao glas koji uživa i dan danas. Trebalo bi naime da je Vuk u njoj

rekao da su svi štokavci Srbi – pa sudeći po naslovu i to da su sve i svuda sami Srbi – ali to je stvar nacionalističke revizije i odgovarajuće interpretacije Vukovih misli. Sam je Vuk *par contre* jasno rekao:

..ali ne znam kako bi se tijekom imenom [sc. srpskim] mogla nazvati ona braća naša zakona rimskoga koja žive npr. u Banatu, ili u Bačkoj, ili u Srijemu i Slavoniji ili u Bosni, ili u Dubrovniku, i govore onakijem istijem jezikom kao i Srbi.

Iz ovoga se citata jasno vidi što je Vuk shvaćao pod etničkim Srbima. To nisu ni Slavonci, ni Dubrovčani, ni Bosanci. Prema tome, njegova agenda nije bila nikakva pansrpska ideologija. Vuk je htio da proširi srpsko ime u jednome drugom značenju – onome jezičnom. Ova je njegova želja u potpunosti usporediva, recimo, s Ilircima koji su na sličan način htjeli da prošire ilirsko ime. U odgovoru Jovanu Stejiću na neke zamjerke u pogledu jeziku poslovice, Vuk ocrtava svoje pravo poslanje:

Moje je glavno namjerenje svagda bilo, kao što je i danas da pokažem pravi narodni jezik. Dok dobro ne poznamo jezik naš po svemu narodu, ja mislim, kao što sam i prije govorio, da bi najbolje bilo, da svaki spisatelj piše onako, kao što se u njegovom kraju govori, a opšti će književni jezik po vremenu postati sam od sebe po onim pravilima po kojima je i kod drugih naroda postajao.

Vukova je reforma uspjela, a stanovitu ulogu u stvaranju književnoga jezika odigrao je i Dubrovnik. Krajem 15. i početkom 16. stoljeća nastao je u Dubrovniku književni jezik na lokalnoj jekavici. On je u upotrebi ostao sve do zadnjih momenata dubrovačke književnosti. No, kako se književnost u Dubrovniku gasila, tako se po štokavskim krajevima sve više i više u književne svrhe koristila ikavica. Ali je onda sredinom 19. stoljeća Vuk tiskao narodne pjesme – najvećim dijelom jekavski – i ovim činom književnu jekavicu *in toto* rehabilitirao, a jezik dubrovačke književnosti vindicirao za potrebe predstojeće jezične reforme. Iako je Vukov književni jezik u biti prihvaćen i u Srba i u Hrvata, jedni su kasnije odbacili jekavski izgovor a drugi mnogošta u leksiku i sintaksi. No, inicijalni utjecaj Dubrovnika na srpskohrvatski *Nur-Ausbausprache* ostaje očevidan *mutatis mutandis* kako u suvremenome hrvatskom tako i u suvremenome srpskom standardu.

No, od svih štokavskih dijalekata dubrovački je bio možda najnepogodniji da na takvome mjestu u reformi sudjeluje. To je, naime, poprilično inovativan dijalekt koji se odlikuje prevelikim brojem pojedinačnih osobina da bi se ovdje jedna po jedna navodile. Među poznatije svakako spada jedinstvena fonotaktička konfiguracija s izraženom melodioznošću i obilje stranih – redom romanskih – elemenata. Recimo, u leksiku to ide do te mjere da postoje čitave rečenice koje su smišljene samo zato da slušaoca osupnu brojem takvih elemenata. Takva je recimo ova rečenica:

Dok je na peskariji na rikjestu đeneralu muzika komunala ripetiškavala ultimi pec, vapor s peču fumara trumbeći je arivo u porat, surgo ankoru, dizbarko pasadžere i subito partio nase.

Stoljeća žive interakcije (ili tzv. romansko-slavenske jezične simbioze) ostavila su značajan utjecaj. Ivo je Vojnović – svjestan ovoga utjecaja – rečenice toga tipa nazvao galimatiasom, tj. mješavinom, i to francusko-hrvatsko-dubrovačkom mješavinom. (U ovom bi slučaju možda bolje talijanskom). No, bilo kako bilo ova je njegova opaska upućena sestri Gjeni – naime, *tvoj je jezik sve to više francusko-hrvatsko-dubrovački galimatias, a ne Vukov i Daničićev* – zanimljivija po pitanju jezičnog identiteta nego leksikologije.

Vojnović u njoj suprotstavlja dubrovački francuskom i hrvatskom s jedne, a srpskome s druge strane. I nastavlja:

Ja to razumijem, ali valja da čitaš samo Srbe jer je g. Pero [sc. Budmani] odgovorio nekome koji ga je pitao koja li je razlika izmegju Srba i Hrvata – kaže, nikakva nego da Srbi znaju svoj jezik, a Hrvati ne!

Ne ulazeći u ovu Vojnovićevu poantu, ja se pitam može li se u svjetlu Vojnovićeve opozicije *dubrovački* : *hrvatski* s jedne strane i *dubrovački* : *srpski* s druge govoriti o istosti dubrovačkoga i srpskohrvatskoga u očima dubrovačkih Srba katolika? Jasno je da na jezičnome planu Vojnovićev *srpski* tj. *jezik Vukov i Daničićev* predstavlja ono što će putem srpsko-hrvatskoga postati ustvari kako suvremeni hrvatski tako i suvremeni srpski pa je pitanje na jezičnome planu besmisleno – ali je zato indikativno u smislu identiteta. Odgovor se na to pitanje dodatno komplicira sugestivni termin *naški* koji Vojnović donosi u nastavku pisma i piše:

Nesretno naše bavljenje u Zagrebu po školama (koje su onda znale mnogo manje naš jezik negoli sada!) ostalo nam je priljepljeno kao egzema od koje se na žalost ni ja nijesam posve oslobodio. Što bih bio ja sve napisao da sam naučio naški, kako naš Lujo!

Ovdje saznajemo dvije stvari: prvo, da se u Zagrebu učilo *naški* – što god to bilo – iako – kako Vojnović kaže – loše, i drugo, da je Lujo taj *naški* za razliku od Iva svladao kako treba. Postavlja se onda pitanje gdje je to Lujo *naški* učio? Odgovor imamo od njega samoga. U *Spomenima o bratu* on piše:

...pisac ovih vrsta može sebi u zaslugu, kao učenika P. Budmani, da zapiše da ga je [sc. Iva] emancipovao od užasne sintakse zagrebačkih starijih gramatičara. To mu je toliko bilo lakše što se na domu vazda govorilo »naški« i što su se mnogo čitale narodne pjesme i pripovijetke u Vukovom starom izdanju. Isto tako sam ga oslobodio etimološke ortografije i učinio sam da je potpuno usvojio fonetičku, po nepokolebljivim propisima P. Budmani.

Prema tome, Lujo je *naški* naučio – za razliku od Iva – u dubrovačkoj gimnaziji. Ondje je taj jezik predavao i za potrebe nastave udžbenik sastavio Budmani. Taj je njegov udžbenik – *Grammatica della lingua serbo-croata* izdana 1867. – prvi u kojem se *naški* nazvao srpskohrvatskim. Ne ulazeći u raspravu o tome što je Budmani točno pod time mislio ali imajući svejedno na umu da kod njega srpskohrvatski u velikoj mjeri označava dvije u praksi odvojene varijante, očevidno je onda da je Lujo učio za svoje pojmove – dubrovačke pojmove – relativno različitu varijantu od one Ivove i da ga je onda u pitanjima sintakse i ortografije – gdje se zagrebačka škola najviše razilazila s Vukom – ispravljao u sklopu nove norme.

Što se identiteta tiče, na to je pitanje već teže odgovoriti. Jasno je jedino da *naški* upućuje u ova dva slučaja uvijek na tzv. narodni jezik, i to u Vuk-Daničićevoj kodifikaciji. Za taj jezik iz gornjega Vojnovićeva pisma znamo da je u prividnoj opoziciji s dubrovačkim i hrvatskim, ali kakva je priroda tih opozicija, o tome se iz ovih tekstova ne može kazati ništa. I dubrovački i hrvatski su u nekakvoj opoziciji. Osobito bi bilo zanimljivo stoga znati na što je točno Vojnović mislio pod hrvatskim kad je spomenuo francusko-hrvatsko-dubrovački galimatias, tj. koje su crte toga galimatiasa u njegovim očima bile distinktivno dubrovačke, a koje distinktivno hrvatske.

Povezano je s ovim – iako izvan glavnog toka diskusije – i pitanje istosti dubrovačkoga onda i sad. Budući da su jezične značajke bitan faktor identiteta zanimljivo je ispitati da li su se one od konca 19. stoljeća mijenjale u smjeru kontinuiranja ili diskontinuiranja lokalnog dubrovačkog identiteta.

Najupečatljivija je značajka dubrovačkog identiteta danas – nešto po čemu svi istoga časa Dubrovčane prepoznaju – valjda način na koji na koji se u Gradu izgovara *a* kao u riječima *grâd*, *glâva* i tako dalje. Za pretpostaviti je stoga da ta značajka seže makar par stoljeća unatrag. No, u Skokovu *Porijeklu Dubrovnika* o tome čitamo:

Ja znam samo to, da smo se mi još kao djeca rugali Prijekarima da govore grôd, vrôta, glôd itd.; dabome mi smo pretjerivali, uistinu Prijekari govore mjesto dugoga a zatvoreno a što naginje na o, dakle s nešto zaobljenim usnama

Skok je raspravljajući o tome kako se ovaj glas izgovarao na jednoj a kako na drugoj strani Grada, uočio da je još pred sto godina zaobljeni izgovor bio ograničen samo na izvorno slavenski Dubrovnik, tj. na Prijeko i Peline dočim su slavenski stanovnici nekad romanskog Lausa izgovarali ovaj glas nezaobljeno. Skok je konzultirao i Rešetara koji mu je ovu informaciju potvrdio (v. citat gore). Budući da je odrastao u Kneževu dvoru – kao sin mjesnoga upravnika – Rešetar je izgovara nezaobljeno *grâd*, *glâva*. Za pretpostaviti je da je sličan, tj. nezaobljen izgovor imao i Vojnović koji je odrastao na Širokoj ulici – dijelu staroga Lausa iz Skokove podjele – a sličan su izgovor jamačno imali i drugi Srbi katolici. U tome pogledu ne možemo govoriti o nekoj kotinuiranoj značajki identiteta.

S druge strane, najdistinktivnija je značajka iz Vojnovićeve epohe, ja mislim, aloglosija koja se u dubrovačkome govoru ogleda najprije masi stranih – redom romanskih – posuđenica, ali onda i čitavih cjelina uključujući paragrafe pa i cijela djela na stranim jezicima. Od 3 toma Vojnovićeve korespondencije – najopširnije u nas objavljene s izuzetkom Vukove – samo je prvi, upućen *ad varios*, pretežno na jeziku koji Vojnović zove *naški* – kako smo vidjeli maloprije – dočim su druga dva toma, upućena *ad familiares*, većim dijelom na stranim jezicima; majci Mariji uvijek na talijanskome, bratu Luju često na francuskome, sestrama Gjenu i Katici ili na francuskome ili na talijanskome, Lujovoj ženi Tinki na njemačkome, nekim prijateljicama na mletačkome itd., a ima ih par i na češkome! Ovim brojem jezika ne raspravljaju danas ni oni koji se samo Vojnovićem bave! Restrukturalizacija leksika koja je sredinom 20. stoljeća zajedno sa svim ostalim primorskim govorima zahvatila dubrovački i u njemu bitno smanjila romanski udio, utjecala je također na to da se jaz između dubrovačkoga onda i sad poveća – dovodeći tako u pitanje istost ovoga i onoga identiteta.

Ako se spomenemo one vojnovićevske rečenice s početka:

Dok je na peskariji na rikjestu đeneralu muzika komunalu ripetiškavala ultimi pec, vapor s peču fumara trumbeći je arivo u porat, surgo ankoru, dizbarko pasadere i subito partio nase.

onda vidimo da se su neki izrazi potcrtani. Oni se više u toj funkciji ne koriste: *na rikjestu đeneralu* zamijenio je izraz *na opći zahtjev*, *gradska glazba* ili *muzika zamijenila je muziku komunalu*, a o tome da bi netko kazao *ripetiškat ultimi pec* ili *dizbarkat pasdere* nema ni riječi. Sumnjiva mi je još *ankora* i *vapor*, ali te riječi – iako se više ne govore – ne prave problema u komunikaciji. S druge su strane *rikjesta* i *pec* danas, ja mislim, sasvim strane riječi.

Osipanjem riječi ovoga tipa osipa se polako i jedan dio dubrovačkoga identiteta. Najpoznatiji je izraz toga dijela tzv. slavensko-romansko jedinstvo. U očima se predrenesansnih kroničara Dubrovniku doimao upravo kao gradu jedinstva koji je uspio da u

svojim zidinama sjedini ne samo Slavene i Romane nego i da objedini njihov jezike. Ovaj se utisak ogleđa u pučkim etimologijama imena *Ragusa*. Anonimni kroničar tako izvodi ime *Ragusa* iz *raggiunare* »sjediniti« i objašnjava:

hano fato nome a la Tera Raguxa in lingua latina, perchè tuti homeni sono stati radunati de più paesi.

Slično kaže i pisac kronike *Origine della città di Ragusa*:

et in Italiano si chiama Rausi, cioè per esser composta Città dalla Radunanza di molti popoli di diverse nationi, tj. a na talijanskome se zove Rausi

Fuzija o kojoj i jedan i drugi kroničar govore je rezultat slavensko-romanske simbioze. Međutim fuzijske i simbiotske moći Dubrovnika ne prestaju tu nego se protežu sve do konca 19. stoljeća. Tada je, naime, u tom gradu jedinstva – kako ga kroničari zovu – a u krugu dubrovčakih Srba katolika, ostvaren dobar dio prvobitne jugoslavenske zamisli, uključujući rad na zajedničkoj državi i zajedničkom jeziku.

Posljednja značajka – osim glasa *a* i aloglotskih elemenata – o kojoj bih htio nešto reći je dubrovački antroponimski sustav, tj. sustav imena. U Dubrovniku, naime, postoji manje ili više autohton i originalan sustav. Takva su imena, recimo, *Lujo, Niko, Vlaho, Maro, Dživo* itd. Ona se javljaju samo ili gotovo samo u Dubrovniku i stoga drugim govornicima zadaju kojekakve muke pa su u neprilici kad ih trebaju, recimo, deklinirati. Tako je recimo *od Ivo Vojnović*, genitiv u njih *Ive* a ne *Iva Vojnovića*; a od *Pero Budmani Pere Budmanija* a ne *Pera Budmani*. Ova se imena stoga u praksi adaptiraju normi ili pojedinačnom govorniku. Tako su *Pera Budmani* još sami vukovci prekrstili u *Budman*. Ovi i slični potezi – kao što je sustavna zamjena imena *Dživo* imenom *Ivan* – u pitanje dovodi ne samo jezičnu autarkiju dubrovačkoga dijalekta nego i lični identitet ovih ljudi. Osobito je mnogo energije uloženo u to da se *Valtazara Bogišića* prekrsti u *Baltazara*, iako se on sam na jednome mjestu izjasnio:

P.S. Molim da moje prezime ne pišete, kao što piše dopisnik Nord-a francuskom transkripcijom [tj. Balthasar Bogishich], nego onako kako ja pišem srpsko-hrvatskim novim pravopisom [tj. Valtazar Bogišić]. Meni nije stalo što će ga inorodci krivo izgovarati.

Uostalom, čitava je stvar neukusna. Naime, ne samo da Bogišić pod imenom Valtazar u Cavtatu počiva nego je i autor najbrojnije naše korespondencije – brojnije čak i od Vukove – i između tisuća i tisuća njegovih pisama nema nijedno a nije potpisano imenom *Valtazar*. Što prema tome ostaje da se zaključiti? Budući da imena predstavljaju osobito neotuđiv dio identiteta, ovakve sitne podvale valja u svakoj prilici odlučno odbaciti.

I eto nas – kao ono Držić kaže – *stojeći u kontemplacijuni*. Vidjeli smo večeras par bitnih točaka: 1) prvo, da je krivo hipernacionalističko tumačenje Vukovih misli u pitanje dovelo kredibilitet ne samo Vuka nego i vukovaca – a osobito dubrovačkih – Luka Zore, Pera Budmani i Milana Rešetara; 2) drugo, da je konstrukcija nacionalnoga identiteta u Dubrovniku tijekom 19. stoljeća bila izuzetno složeno pitanje, a da se jedan – tada dominantan dio – deklarirao Srbima katolicima; 3) treće, da termin Srbi katolici ne stoji u opoziciji s očkivanim terminom Hrvati katolici nego upravo s terminom Srbi pravoslavci; 4) četvrto da i ti i Vukovi Srbi označavaju nadnacionalne ideale jugoslavenskoga pokreta; 5) da povijest jezika i identiteta u Dubrovniku nije uvijek onoliko jednostavna koliko se često prikazuje; 6) da ne lažu izvori, nego interpretacije.